

*Н. С. Котова, В. С. Джос, С. В. Махортих, С. Б. Радченко*

## **МЕТАЛЕВІ НОЖІ ДОБИ БРОНЗИ ПОБЛИЗУ КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ (ЗАХІДНЕ ПРИАЗОВ'Я)**

---

*Статтю присвячено металевим ножам доби бронзи, знайденим неподалік від відомої петрографічної та археологічної пам'ятки «Кам'яна Могила» у Запорізькій області та їхнім аналогіям у похованнях ямної, катакомбної та зрубної культур.*

**Ключові слова:** металеві ножі; Кам'яна Могила; доба бронзи; поховання; поселення.

**Вступ.** Околиці Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила» у Мелітопольському районі Запорізької області є однією з тих територій, що відзначена високою концентрацією металевих ножів доби бронзи. Нові знахідки цих предметів виявлено на території поселень з півночі та північного заходу від Кам'яної Могили (рис. 1: 1—3; 2). Важливо, що знахідки ножів не на поховальних пам'ятках є доволі рідкісним явищем для культур доби бронзи у Приазов'ї. Їхня концентрація поблизу Кам'яної Могили, ймовірно, свідчить про особливу роль мікрорегіону в зазначений період.

Окрім введення до наукового обігу нових матеріалів, ця публікація має на меті виявлення найближчих аналогій до артефактів з околиць Кам'яної Могили. За останні півстоліття типологічному вивченню металевих ножів доби бронзи у Східній Європі вже було присвячено низку публікацій (Кореневский 1978; Гак, Калмыков 2009; Клещенко 2011; Рындина, Дегтярева 2018). Найповніше зведення знахідок ямної та катакомбної культур України виконано Л. А. Черних (2009; 2011). Однак багато з визначених груп цих виробів є спільними для обох культур. Це, передовсім, пов'язано з нечисленністю та фрагментарністю знахідок та значно ускладнює створення адекватної класифікації металевих ножів.

© Н. С. КОТОВА, В. С. ДЖОС, С. В. МАХОРИХ,  
С. Б. РАДЧЕНКО, 2021

### **Нові матеріали.**

**1. Стоянка Секіз 3** включає шари доби енеоліту — ранньої бронзи, а також культурний шар раннього Середньовіччя. Пам'ятку виявлено у 2012 р. (Джос та ін. 2013, с. 56). У 2013 р. тут закладено розвідні шурфи (Джос, Михайлов 2014, с. 138), а у 2017 поселення було додатково обстежено ще раз (Джос 2019, с. 52). Воно знаходиться на відстані 250 м на південний схід від с. Терпіння, у заплаві правого берега р. Молочна, в закруті лівого берега стариці р. Секіз (Джос та ін. 2013, с. 56; Джос 2015, с. 65). Площа стоянки приблизно 5000 м<sup>2</sup>, а шурфами досліджено 6 м<sup>2</sup>.

Стратиграфія шурфів є такою: дерновий шар потужністю приблизно 0,3—0,35 м; сірий мулистий чорнозем потужністю 0,3—0,4 м; сірий суглинок з вапняковою крихтою — 0,25—0,75 м; світлий суглинок зі слідами коріння та кальцитовими конкреціями починається з глибини 1,5 м.

На межі дернового шару та сірого мулистого чорнозему залягали залишки зруйнованого оранкою культурного шару доби ранньої бронзи та пізнього енеоліту (Джос 2015, с. 65). Знахідки тут представлені дрібними фрагментами кісток тварин, фрагментом широкої високої трапеції, а також невеликою кількістю фрагментів крихких тонкостінних ліпних посудин з бурою зовнішньою поверхнею та бурих на злам, виготовлених з добре вимученої глини з домішкою дрібного піску у тісті.

Дещо нижче, у нижній частині сірого мулистого чорнозему та у верхній частині сірого суглинку з вапняковою крихтою залягає культурний шар доби раннього енеоліту. Його знахідки представлено численними кістками тварин, невеликою кількістю фрагментів кераміки та

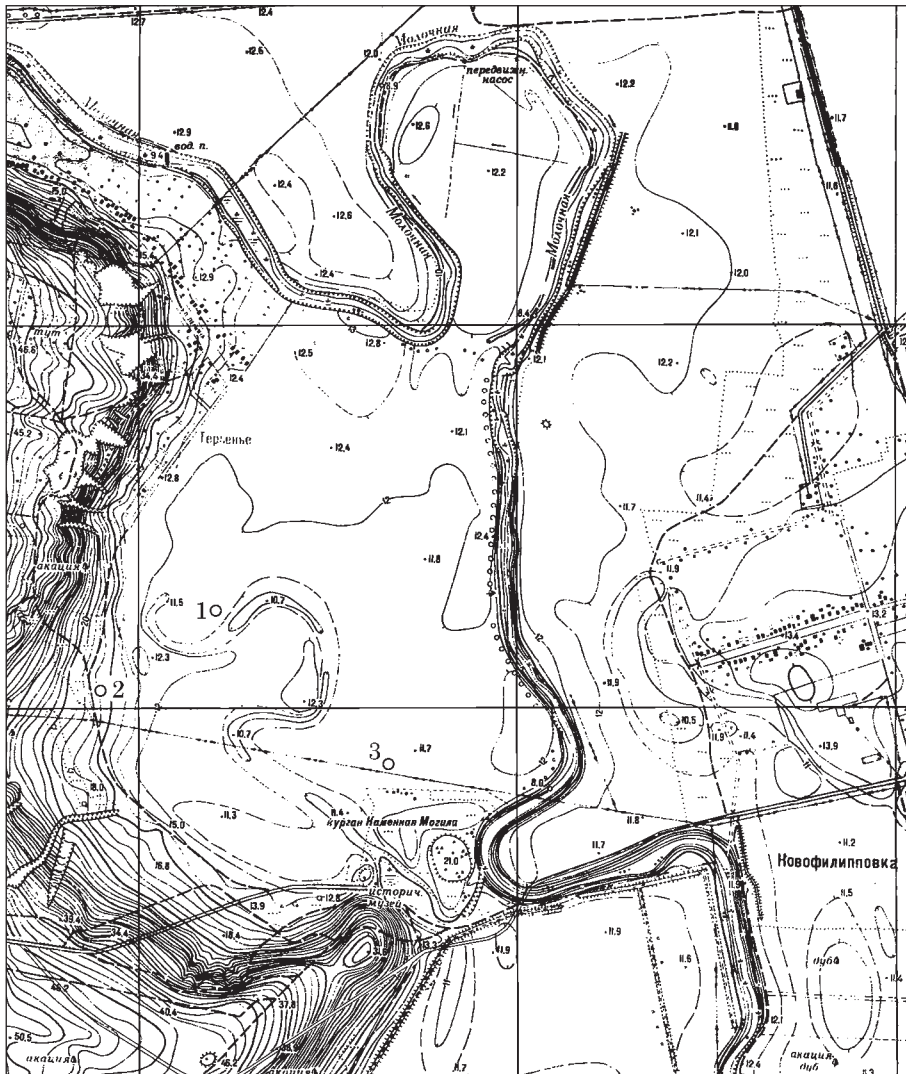


Рис. 1. Карта розповсюдження металевих ножів поблизу Кам'яної Могили: 1 — стоянка Секіз 3; 2 — селище Терпіння, піски; 3 — стоянка Кам'яна Могила 5



Рис. 2. Знахідки металевих ножів з околиць Кам'яної Могили: 1 — Зарічне, курган 1, поховання 8; 2 — Семенівка, курган 2 поховання 1; 3 — стоянка Секіз 3; 4 — стоянка Кам'яна Могила 5; 5 — селище Терпіння, піски

крем'яними виробами, серед яких — фрагмент високої трапеції та кінцевий скребок на масивній пластині. Крім того, у шарі світлого суглинку зі слідами коріння рослин та кальцитовими конкреціями залягають окремі фауністичні рештки.

Більшість колекції складає підйомний матеріал (рис. 2: 3; 3). Найчисленнішими є тов-

стінні неорнаментовані фрагменти стінок та вінець з буро-коричневою та чорною зовнішньою поверхнею, чорних на зламі з домішкою шамоту та дрібного вапняку в тісті. Другу групу представлено тонкостінними крихкими фрагментами стінок з бурю зовнішньою поверхнею, бурих на зламі без явних ознак сторонніх домішок в тісті. Найменшу групу становлять

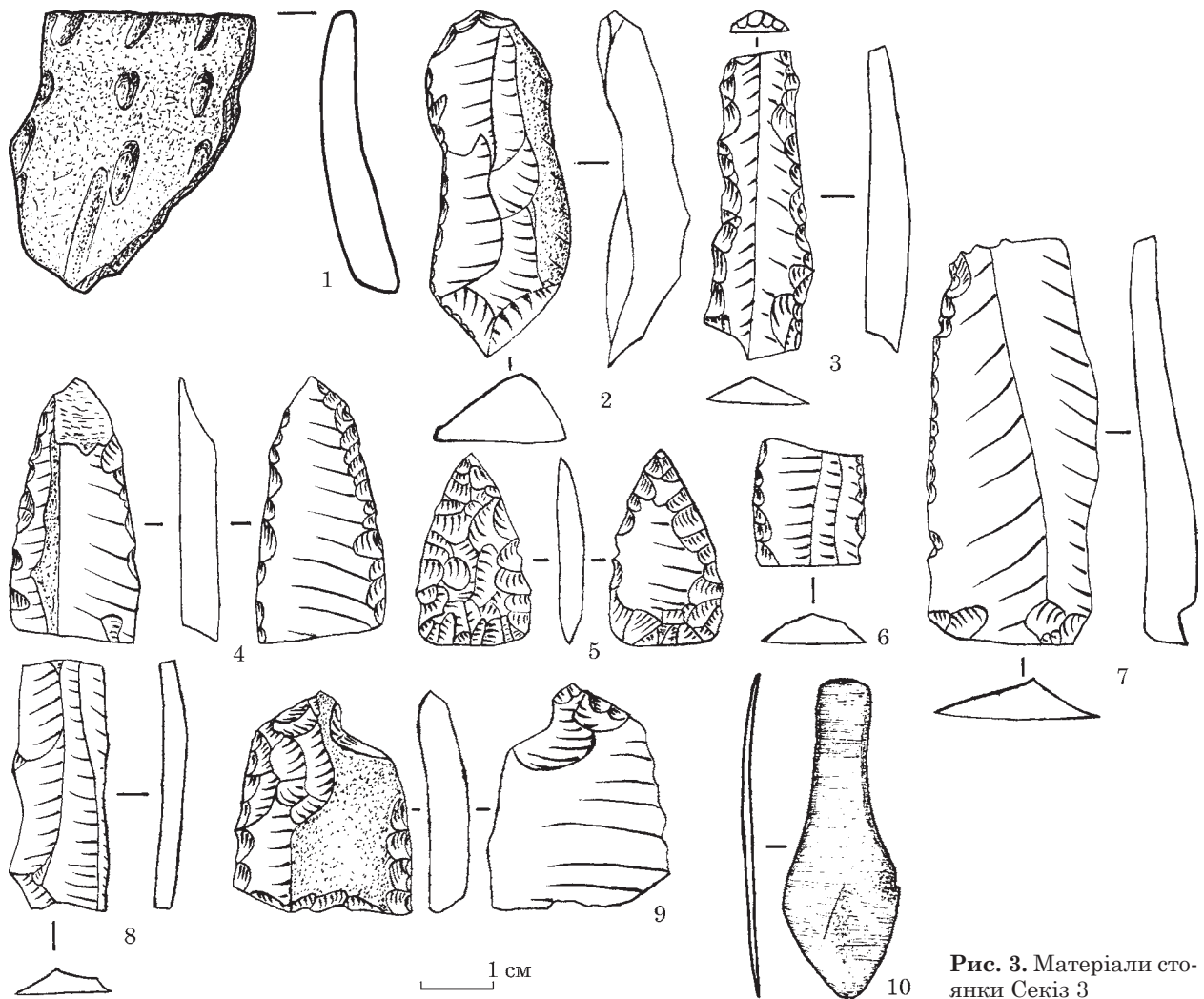


Рис. 3. Матеріали стоянки Секіз 3

фрагменти стінок сірого кольору з домішкою мушель в тісті. Найвні у колекції фрагменти ліпних посудин характерні для пам'яток доби пізнього енеоліту, ямної та катакомбної культур. Один фрагмент вінця належить сурській неолітичній культурі (рис. 3: 1).

Колекція крем'яних виробів складається з 23 екземплярів, серед яких наявний фрагмент масивної ножеподібної пластини зі слідами використання, ножеподібні пластини середніх розмірів, ніж на пластинчастому відщепі, скобель, різець на масивній пластині, наконечник стріли трикутної форми з двобічною ретушкою, мікролітична скребачка, трапеція зі струганною спинкою (рис. 3: 2—9).

Металевий ніж знайдено В. Джосом у 2017 р. Нині він знаходиться у фондах Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила». Його довжина — 4,6 см, максимальна ширина леза — 1,7 см (рис. 2: 3; 3: 10). Він має довге рук'я (від верхнього кінця рук'я до максимального розширення клинка) і коротке двосічне лезо ромбовидних обрисів.

Ніж із стоянки Секіз 3 має аналогії серед виробів ранньої катакомбної культури з пам'яток Червона Зоря, курган 1, поховання 3; Кремін-

на, курган 2, поховання 2 у басейні Дінця; Нова Квасніковка, курган 4, поховання 5; хут. Гур'єв у межиріччі Дону та Волги (рис. 4; 5: 1—7). На думку А. В. Кияшко, такі ножі характерні для успенського етапу кавказької металообробки (Кияшко 2002). Подібні вироби відомі і на фінальному етапі існування новотитарівської культури (рис. 4; 5: 6, 7). В цілому, більшість таких ножів локалізується саме у «східному регіоні» (басейн Дону та Нижня Волга, а також Північний Кавказ). Необхідно відзначити, що ніж зі стоянки Секіз 3 є одним з найбільш мініатюрних екземплярів цього типу і маркує західну межу їх поширення.

**2. Стоянка «Кам'яна Могила 5»** з культурними шарами доби пізнього палеоліту, раннього мезоліту, енеоліту, ранньої бронзи, сарматського періоду та Середньовіччя, відкрита у 2013 р. (Джос, Михайлов 2014, с. 138; Джос 2015, с. 68). У 2017 р. її було обстежено додатково (Джос 2019, с. 52). Стоянка знаходиться на відстані 1,8 км на схід від смт Мирне, 250 м на північний захід від пагорба Кам'яна Могила, у закруті лівого берега стариці річки Секіз (Джос 2015, с. 68). Площа пам'ятки — приблизно 30000 м<sup>2</sup>, а шурфами досліджено 6 м<sup>2</sup>.





Рис. 4. Карта розповсюдження ножів типу «Секіз 3»: 1 — Секіз 3, 2 — Кремінна, курган 2 поховання 2; 3 — Червона Зоря, курган 1 поховання 3; 4 — хут. Гур'єв; 5 — Нова Квасніковка, курган 4 поховання 5; 6 — Великий Іпатівський курган, поховання 13; 7 — Батуринська 1, курган 15 поховання 5

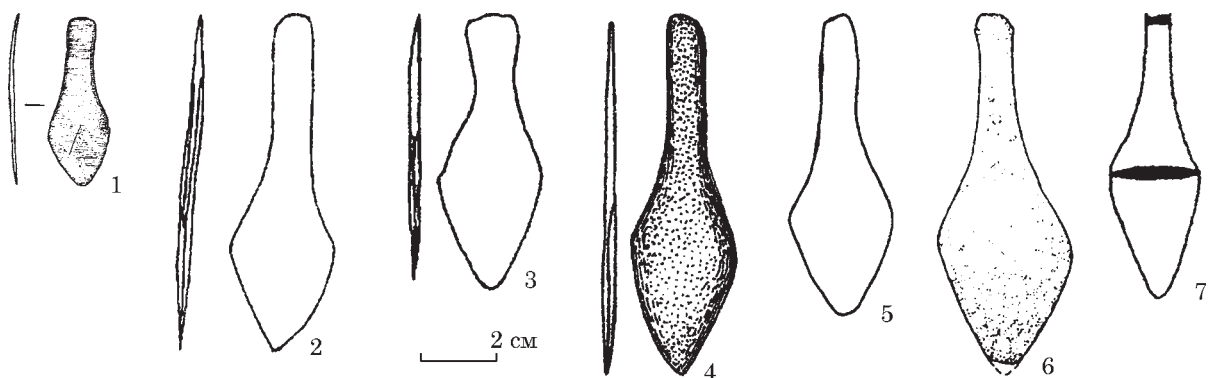


Рис. 5. Нож зі стоянки Секіз 3 та його аналогії: 1 — Секіз 3, 2 — Червона Зоря, курган 1 поховання 3; 3 — Кремінна, курган 2 поховання 2; 4 — Нова Квасніковка, курган 4 поховання 5; 5 — хут. Гур'єв; 6 — Великий Іпатівський курган, поховання 13; 7 — Батуринська 1, курган 15 поховання 5 (за: 2, 3 — Черных 2011; 4, 5 — Кияшко 2002; 6, 7 — Гей 2000)

Колекція археологічних матеріалів складається переважно з підйомного матеріалу і включає знахідки доби пізнього палеоліту, раннього мезоліту, пізнього енеоліту, ранньої бронзи, а також матеріали сарматського періо-

ду та Середньовіччя. Переважають матеріали пізнього енеоліту та ранньої бронзи (рис. 6: 1—7). Фрагменти посуду (49 екземплярів) з чорною, бурою та сірою зовнішньою поверхнею, чорні на зламі, мають домішку крупного піску

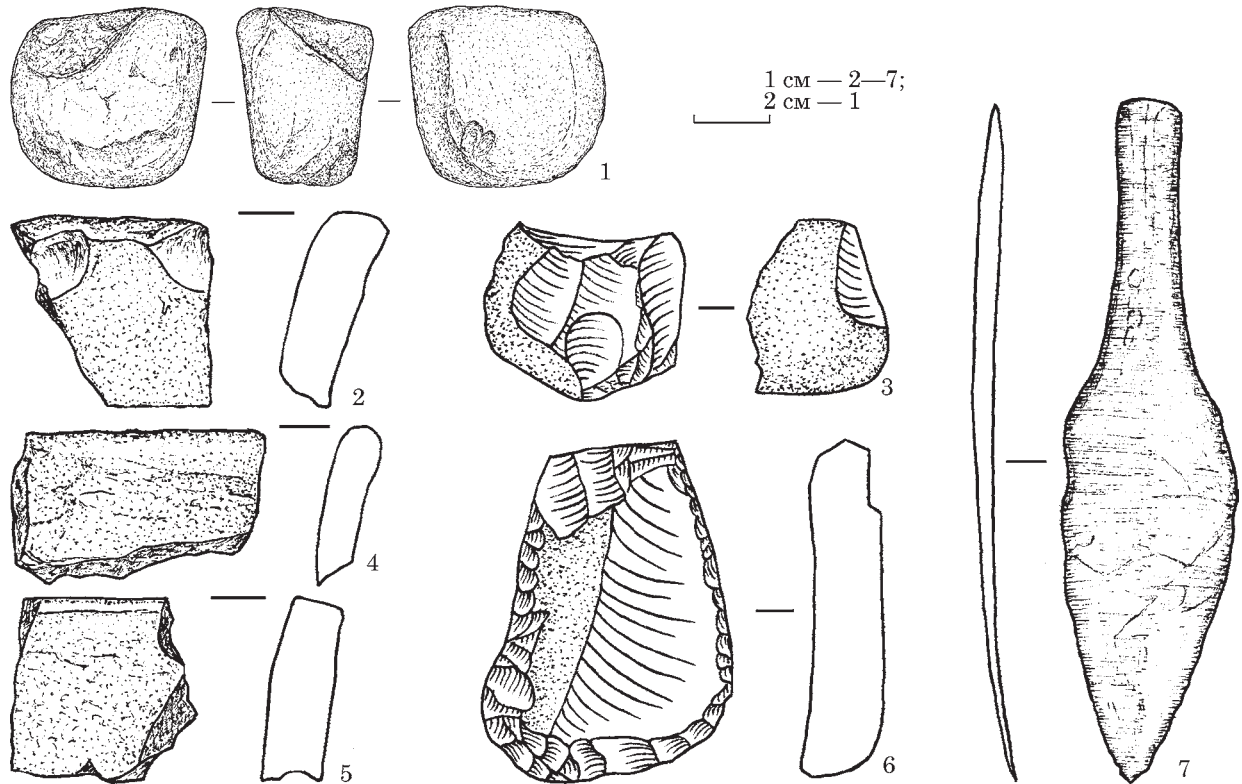


Рис. 6. Матеріали стоянки Кам'яна Могила 5

та дресви. Деякі з них орнаментовані відбитками перевитої мотузки по тулубу та горлу, а також ямками по зрізу вінець.

Колекція крем'яних виробів складається з 42 екземплярів, серед яких є фрагменти нуклеусів, ножеподібних пластин з ретушшю, скребок на відщепі, кінцевий скребок на пластині, вістря листоподібної форми, а також вістря стріли з увігнутою основою та двома довгими шипами. Крем'яна сировина чорного, сірого та жовтого кольорів. Колекція кам'яних виробів включає фрагмент зернотерки з вапняку, фрагменти макогонів, полірованих виробів (сокоримолоти?) з кристалічних порід каменю, а також абразивні плитки.

На різних ділянках пам'ятки було досліджено три шурфи з однаковою стратиграфією: дерновий шар потужністю до 0,35 м; сірий мулистий шар потужністю до 0,38 м; сірий суглинок з кальцитовими конкреціями потужністю до 0,66 м; світло-коричневий суглинок зі світлими крапляннями.

Лише в одному з шурфів у західній частині стоянки було виявлено залишки зруйнованого культурного шару часів енеоліту. Імовірно, цю пам'ятку утворено через злиття кількох різночасових стоянок. На жаль, їхні межі невизначені, оскільки різночасові матеріали нечисленні та не утворюють скупчень. Можливо, це пов'язано з перевідкладенням археологічного матеріалу внаслідок затоплення заплави у результаті тавнення та дощових опадів або після сільськогосподарського розорювання місцевості.

Металевий ніж виявив на денній поверхні В. Джос у 2017 р. Нині він знаходиться у Національному історико-археологічному заповіднику «Кам'яна Могила». Його довжина — 9,2 см, максимальна ширина леза — 2,3 см (рис. 2: 4; 6: 7). Він має листовидне, злегка асиметричне лезо й довгу ручку. Його найближчі відповідники знайдено у катакомбних пам'ятках басейну Дінця (Кондратівка, курган 3, поховання 10 та Роздолівка, курган 2, поховання 1 у Донецькій обл., ВСХІ, курган 3, поховання 19 та Чорнухине, курган 1, поховання 9 у Луганській обл.) та Волгоградської обл. (Первомайський 8, курган 6, поховання 6/7; рис. 7; 8: 1—6).

**3. Селище «Терпіння, піски»** з матеріалами доби пізньої бронзи та сарматського періоду виявлено та шурфовано у 1961—1962 рр. (Гладилін 1962, с. 11—12). На початку 1990-х рр. пам'ятку систематично обстежував співробітник музею-заповідника «Кам'яна Могила» Ю. О. Рацкевич. У 1997 і 2008 рр. її шурфував Б. Д. Михайлов, а у 2008—2012 рр. — обстежував В. Джос (2016, с. 18). Селище знаходиться на відстані 400 м на південь від південно-східної околиці с. Терпіння на мисоподібних виступах першої надзаплавної тераси, правого корінного берега р. Молочної. Приблизна площа пам'ятки — 15000 м<sup>2</sup>, а шурфами досліджено 24 м<sup>2</sup>. Частина культурного шару знищено протитанковим ровом другої світової війни.

У результаті шурфування пам'ятки Б. Д. Михайлов визначив, що стратиграфія на різних ділянках є майже однаковою: дерновий шар





Рис. 7. Карта поширення ножів типу «Кам'яна Могила 5»: 1 — Кам'яна Могила 5; 2 — Кондратівка, курган 3 поховання 10; 3 — Роздолівка, курган 2 поховання 1; 4 — Чорнухине, курган 1 поховання 9; 5 — ВСХІ, курган 3 поховання 19; 6 — Первомайський 8, курган 6 поховання 6/7

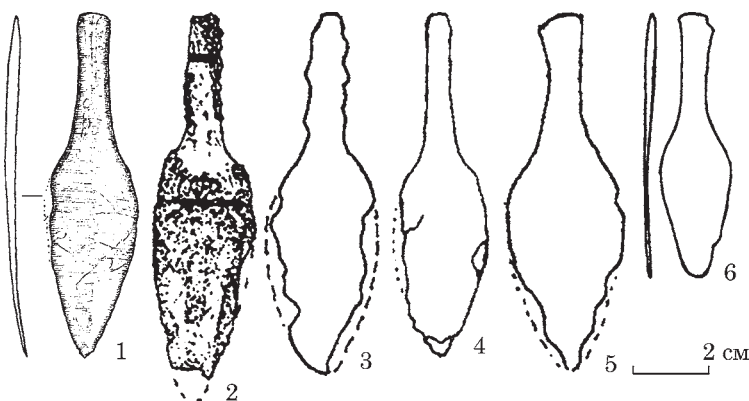


Рис. 8. Ніж зі стоянки Кам'яна Могила 5 та його аналогії: 1 — Кам'яна Могила 5; 2 — Кондратівка, курган 3 поховання 10; 3 — Роздолівка, курган 2 поховання 1; 4 — Чорнухине, курган 1 поховання 9; 5 — ВСХІ, курган 3 поховання 19; 6 — Первомайський 8, курган 6 поховання 6/7 (за: 2—5 — Черных 2011; 6 — Кияшко 2002)

потужністю 0,15 м, темно-коричневий гумусований пісок потужністю 0,4 м; щільний буро-коричневий пісок потужністю 0,6 м; світлий пісок (темно-жовтий або білий). За спостереженнями Б. Д. Михайлова, у буро-коричневому піску залягає потужний культурний шар доби пізньої бронзи. Найбільша концентрація знахідок локалізується у нижній частині шару буро-коричневого піску. Знахідки з даного культурного

шару представлено великою кількістю фауністичних решток, уламками ліпного посуду, поодинокими фрагментами кам'яних та крем'яних виробів (Джос 2016, с. 18).

Більшість археологічних матеріалів виявлено у північній частині пам'ятки на її денній поверхні. Колекція матеріалів доби пізньої бронзи складається з великої кількості фрагментів ліпної кераміки, виробів з каменю та кременю,

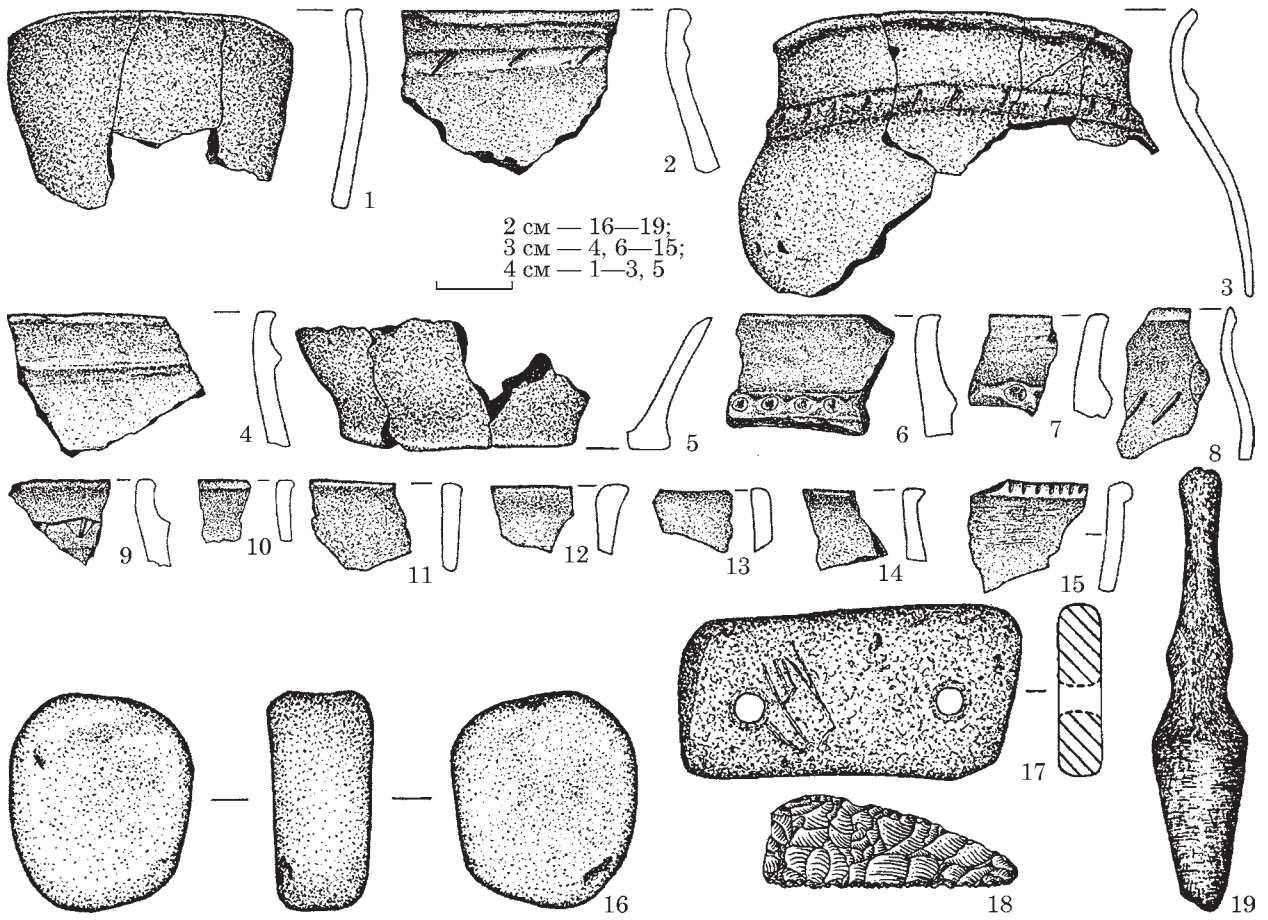


Рис. 9. Матеріали з поселення Терпіння, піски

а також бронзового ножа (рис. 9: 1—19). Знайдено фрагменти кухонного та столового посуду (банки, горщики, кухлі) з чорною, сірою й буро-коричневою зовнішньою поверхнею та з домішкою піску в тісті (Джос 2016, с. 18—19). Їх прикрашено згладженим або розчленованим валиком, заціпами, нігтьовими вдавненнями та косою насічкою. Є також складні композиції з коротких наліпних валиків (вертикальні рядки, хрести, косі решітки) у верхній частині тулубу посудин. Матеріали стоянки мають аналогії у бережнівсько-маївських пам'ятках зрубної культури.

Колекція виробів з каменю включає два розтиральника, прямокутне грузило з двома отворами, виготовлене з плитки вапняку, декілька фрагментів полірованих знарядь з кристалічних порід каменю, а також крем'яний вкладень серпа (Джос 2016, с. 18—19).

Остеологічні матеріали з шурфів Б. Д. Михайлова у 2011 р. досліджував О. П. Журавльов, за визначеннями якого вони належать домашнім тваринам (бику, кози та вівці, свині, коню), а також дикому бику — туру (Джос 2016, с. 18).

Металевий ніж на денній поверхні виявив співробітник музею-заповідника «Кам'яна Могила» Ю. С. Рацкевич на початку 1990-х рр. (Джос 2016, с. 18). Нині він знаходиться у фондах Національного історико-археологічного за-

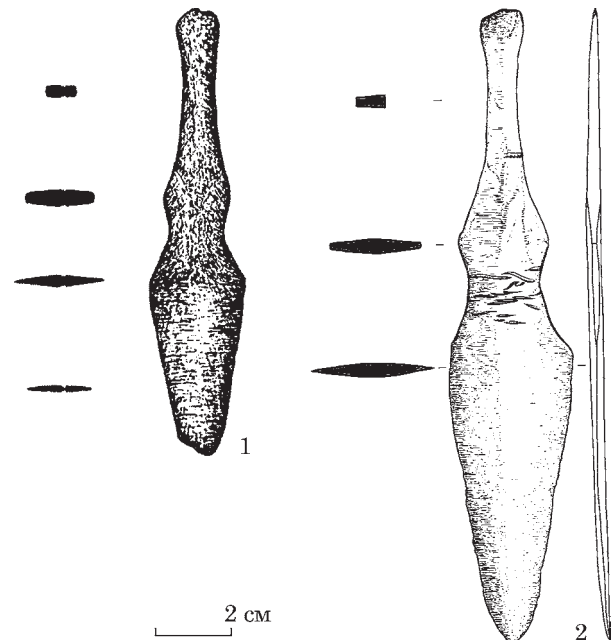


Рис. 10. Ніж з поселення Терпіння, піски та його аналогії: 1 — поселення Терпіння, піски; 2 — курган поблизу м. Вугледар на Донеччині (за: 2 — Литвиненко, Андрієнко 2013)

повідника «Кам'яна Могила». Його довжина — 11,3 см, максимальна ширина леза — 2,4 см (рис. 9: 19; 10: 1). Ніж має глибокі виїмки між



клинком і ромбічним перехрестям, довгий і вузький черешок з напівкруглим розплесканим насадом та лезом витягнутої трикутної форми. Його найближчі аналогії знайдено на теренах Північного Приазов'я (курган 1 поблизу м. Вугледар на Донеччині; рис. 10: 2; Литвиненко, Андрієнко 2013, рис. 6). Знахідки ножів цього типу належать до другого періоду надчорноморських (бережнівсько-маївських) зрубних пам'яток та датовані у межах другої половини 2 тис. до н. е. (Литвиненко 1999).

Окрім перелічених артефактів, на прилеглих до Кам'яної Могили територіях знайдено ще низку ножів, що походять із вже опублікованих поховань ямної та катакомбної культур.

**Раніше опубліковані матеріали. Ножі з поховань ямної культури.**

**1. Зарічне (курганна група Аккермень 2), курган 1, поховання 8** (Михайлов 1995, с. 178—179, рис. 8). Курган мав висоту 2,6 м, а діаметр — 49 м. Поховання ямної культури<sup>1</sup> споруджено з рівня давнього горизонту у західній полі первинного насипу та перекрито другим насипом кургану. Прямокутну яму із закругленими кутами (1,9 × 1,2 м) орієнтовано по лінії північ—південь та перекрито шаром камки та дерев'яними дошками. Біля верхнього краю ями влаштовано вузькі уступи. Скелет було покладено скорченим на лівому боці головою на північ. У південно-західному куті ями, поблизу ніг похованого, знаходилося скупчення знарядь: металеве тесло, ніж та шило; кам'яний товчач та ріг тварини. Уздовж східної та західної стінок могили виявлено залишки дерев'яного колеса з чотирма спицями. Скелет та усі предмети пофарбовано вохрою.

Колесо проаналізовано у Київській радіовуглецевій лабораторії з результатом  $4060 \pm 90$  BP (Кі-4193) та  $4135 \pm 45$  BP (Кі-4616; Черных, Ніколова 2012), що відповідає  $2648 \pm 151$  cal. BC (2799—2499 рр. до н. е.) та  $2734 \pm 96$  cal. BC (2830—2634 рр. до н. е.)<sup>2</sup>. Отже, дерево датовано в межах 2800—2634 рр. до н. е. До цього часу може належати і поховання людини, хоча не виключеним є і його молодший вік за умов значного віку дерева на момент здійснення поховання.

Ніж має овальне лезо і довге руків'я (рис. 2: 1). Його довжина — 8,5 см, максимальна ширина леза — 2,5 см. Він зберігається у Національному історико-археологічному заповіднику «Кам'яна Могила».

Цей предмет Л. А. Черних та А. В. Ніколова розглядали у межах другого типу (групи) металевих ножів доби ранньої бронзи Північно-

1. Тут і далі ямною культурою ми називаємо тільки пам'ятки, синхронні верхньому шару поселення Михайлівка. Більш ранні поселення та поховання, у такому разі, належать до репінсько-рогачицького горизонту.
2. Дати калібровано за допомогою програмного забезпечення CalPal 2019 Hulu.

го Причорномор'я (Черных 2009, с. 47, рис. 2; Ніколова, Черных 2012). Вони мають овальну форму клинка з більш-менш опуклими бічними сторонами, заокругленням на кінці, максимальним розширенням у його середині або в нижній третині. Їхня довжина варіює від 8 до 13,1 см, ширина становить 2,4—3,5 см. У межах цього типу виділено варіанти відповідно до пропорцій артефакту. Ніж із Зарічного належить до першого варіанту предметів — з широко-овальними клинками.

Утім, не всі зібрані Л. А. Черних та А. В. Ніколовою ножі другої групи типологічно одноманітні. Серед них є вироби, ближчі до ножа із Зарічного. Це знахідки з чітко виділеним черешком, серед яких — з Приморського, курган 1, поховання 50; «Царьової Могили»; верхнього шару Михайлівки; Батурицької 2, курган 3, поховання 11; (рис. 11: 2—6). Загальним критерієм приналежності до цієї групи, перш за все відповідно до овальної форми клинка, відповідає і ніж із Вовчанська 1, курган 1, поховання 23, визначений Л. А. Черних як приналежний до групи III — «ножі з відносно довгими клинками, що звужуються до заокругленого кінця леза» (Черных 2009, рис. 3).

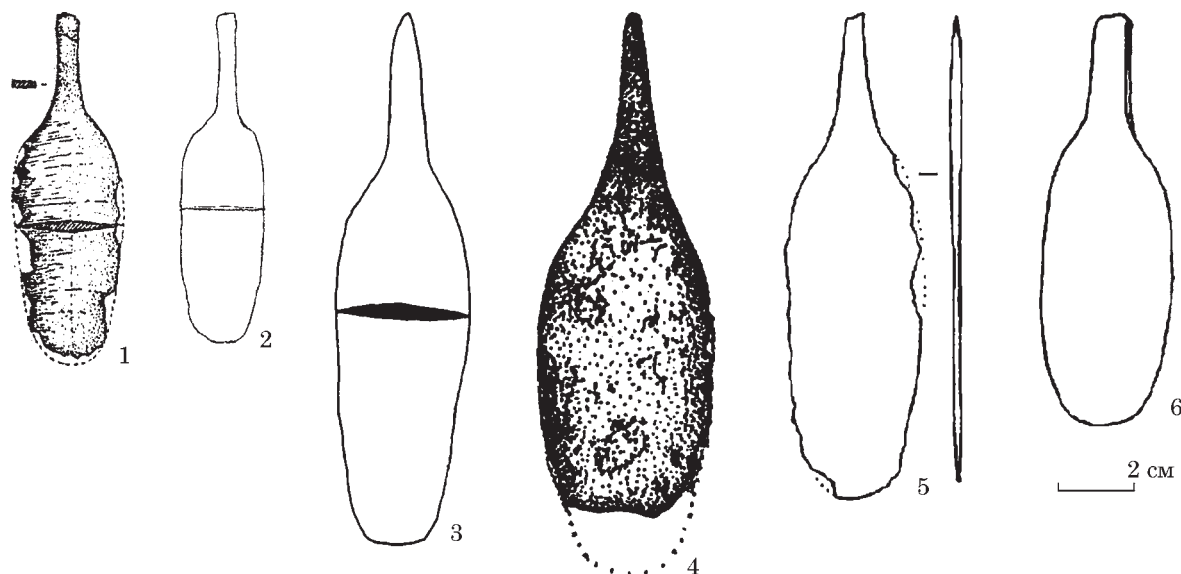
Перелічені артефакти можна умовно поділити на дві групи за співвідношенням відстаней: від верхнього кінця руків'я до максимального розширення клинка та від максимального розширення до кінця клинка. За цією ознакою ніж із Зарічного подібний лише до знахідки з Батурицької 2, курган 3, поховання 11. Картографування знахідок показує, що ножі цієї серії було поширено в ямній час у степовій зоні від Північно-Західного Причорномор'я (Приморське) до Прикубання (Батурицька; рис. 12).

Хронологічну позицію ножів другої групи визначають як пізньоямну (Черных 2009, с. 49; Ніколова, Черных 2012, с. 318). Здійснена нами вибірка найближчих типологічних відповідників підтверджує цей висновок; підтверджують його і результати радіовуглецевого датування колеса з поховання — близько 2800—2634 рр. до н. е. або трохи молодше.

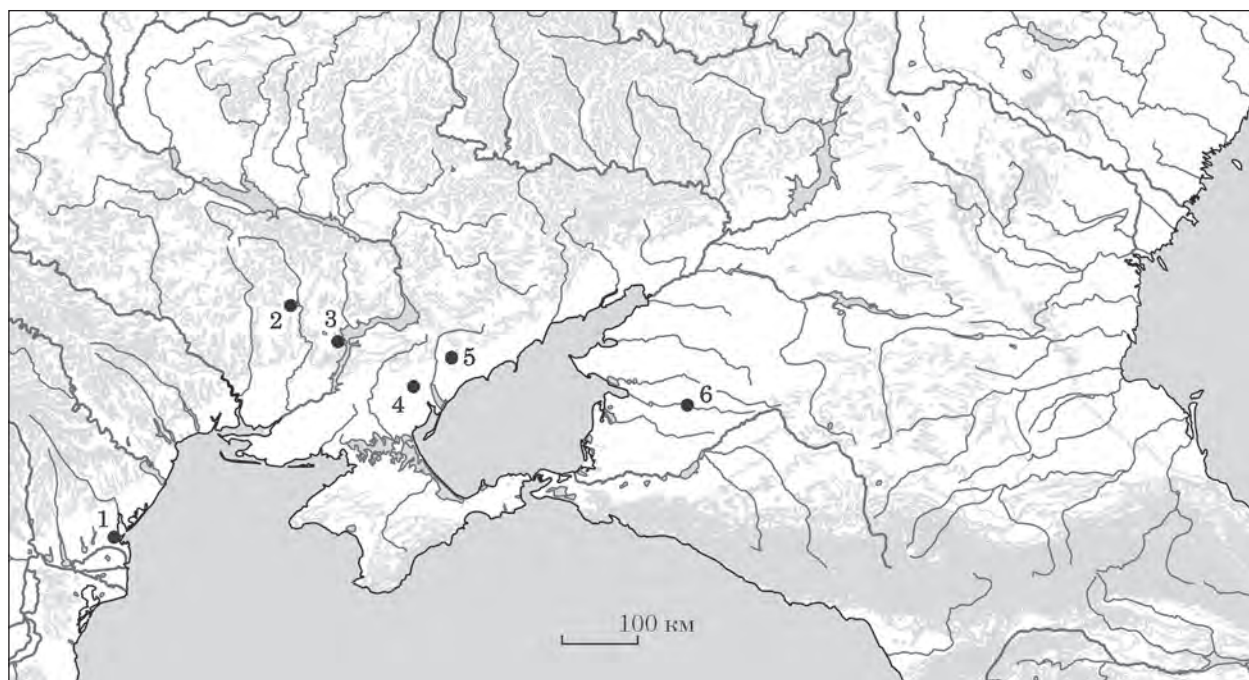
**2. Новоपилипівка, курган 5, поховання 6.** Впускне поховання ямної культури розташовувалося в центрі кургану висотою 1 м і діаметром 28 м (Вязьмітіна та ін. 1960, с. 37, рис. 11: 1). Овальну яму (2,5 × 1,3 м) орієнтовано по лінії північний схід—південний захід. Похований лежав скорчено на спині, головою на північний схід. Під черепом знайдено мідний ніж з коротким держаком. Дно могили, а також череп і ступні ніг пофарбовані вохрою.

Довжина ножа — 11,2 см (рис. 13: 1). За Л. А. Черних, він належить до групи 9, «ножі з невиділеним переходом від ручки до клинка», підгрупа 1 — «з держаком, що розширюється до клинка; перехід до клинка показано виступом плічок» (Черных 2009, рис. 11). Найподіб-



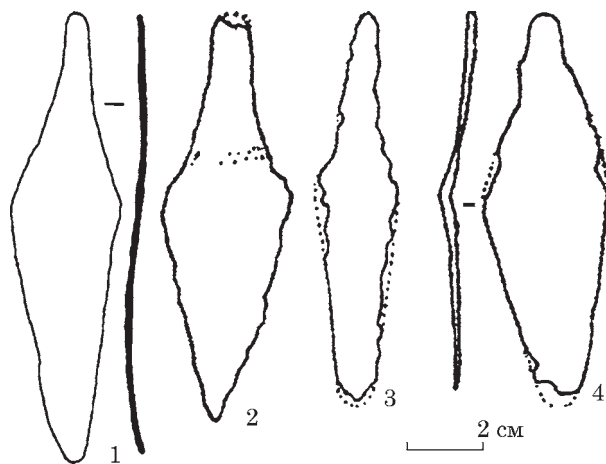


**Рис. 11.** Ніж із Зарічного та його аналогії: 1 — Зарічне, курган 1 поховання 8; 2 — Батуринська 2, курган 3 поховання 11; 3 — Вовчанськ 1, курган 1 поховання 23; 4 — Кривий Ріг «Царева Могила»; 5 — верхній шар поселення Михайлівка; 6 — Приморське, курган 1 поховання 50 (за: 2 — Бочкарев та ін., 1983; 3 — Рындина, Дегтярева 2018; 4—6 — Черных 2009)



**Рис. 12.** Поширення ножів близьких до знахідки із Зарічного: 1 — Приморське, курган 1 поховання 50; 2 — Кривий Ріг, «Царева Могила»; 3 — Михайлівка; 4 — Вовчанськ 1, курган 1 поховання 23; 5 — Зарічне, курган 1 поховання 8; 6 — Батуринська 2, курган 3 поховання 11

**Рис. 13.** Ніж із Новопилипівки та його аналогії: 1 — Новопилипівка, курган 5 поховання 6; 2 — Виноградне, курган 19 поховання 6; 3 — Вільно-Уланівка, курган 3 поховання 8; 4 — Василівка, курган 7 поховання 7 (за: 1 — Рындина, Дегтярева 2018; 2—4 — Черных 2009)



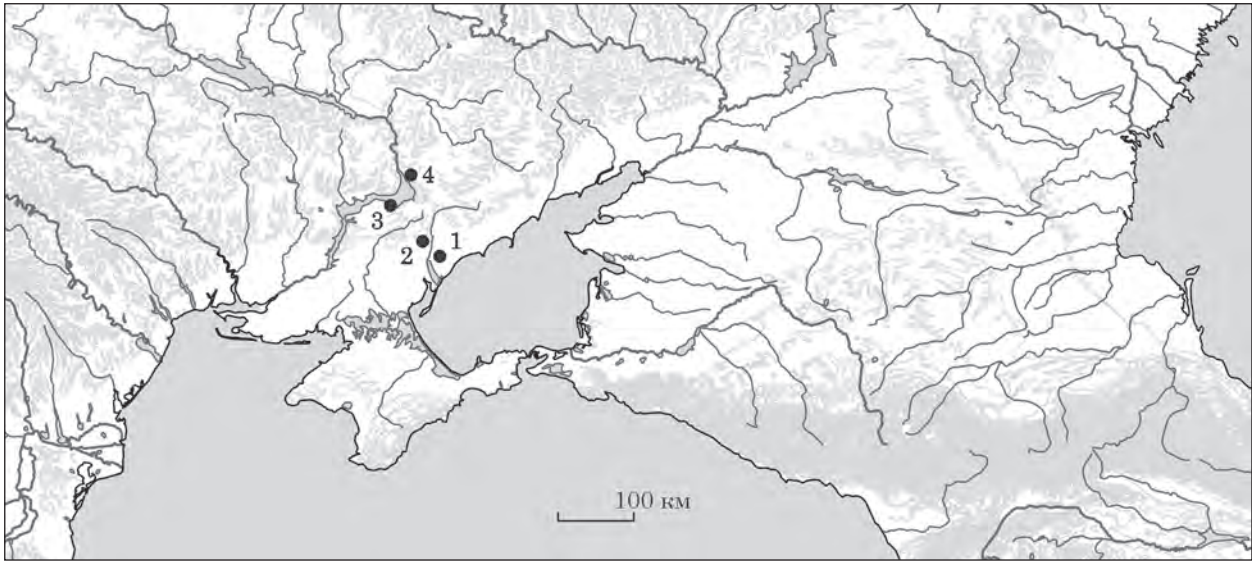


Рис. 14. Поширення ножів типу «Новопилипівка»: 1 — Новопилипівка, курган 5 поховання 6; 2 — Виноградне, курган 19 поховання 6; 3 — Василівка, курган 7 поховання 7; 4 — Вільно-Уланівка, курган 3 поховання 8

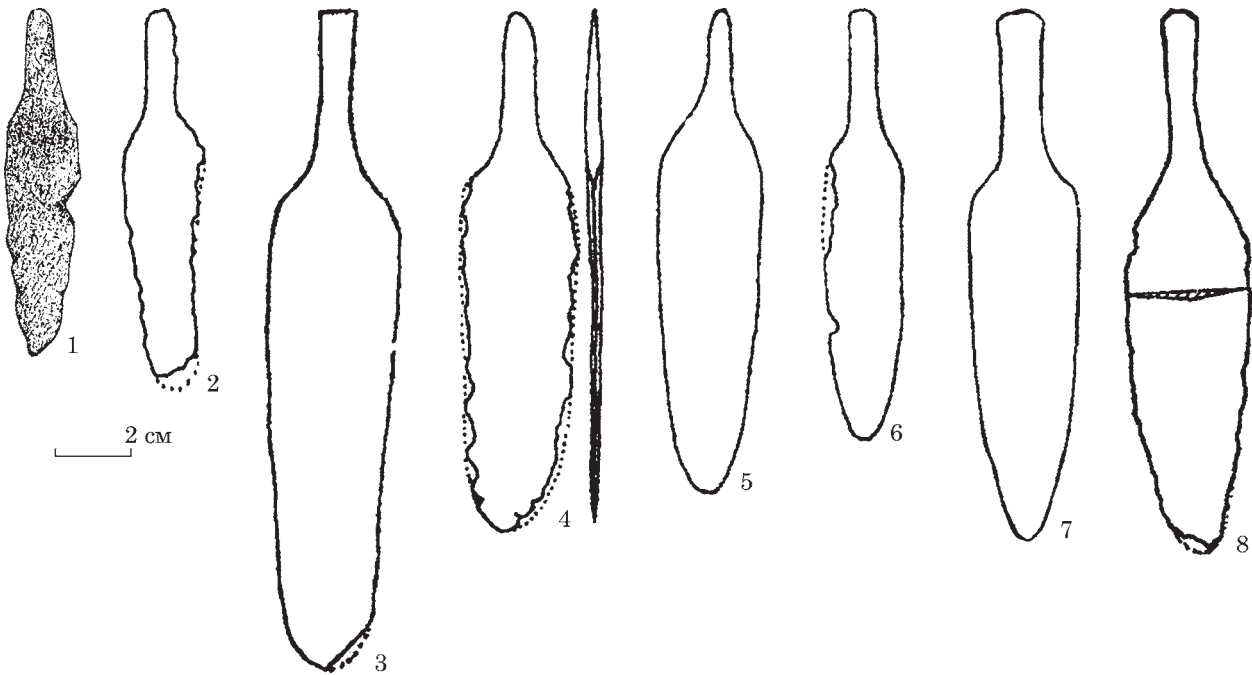


Рис. 15. Ніж із Семенівки та його аналогії: 1 — Семенівка, курган 2 поховання 1; 2 — Виноградне, курган 3 поховання 40; 3 — Кривий Ріг, «Царева Могила»; 4 — Виноградне, курган 1 поховання 3; 5 — Доброолександрівка; 6 — Березівка, курган 1 поховання 1; 7 — Миколаївка 1, курган 1 поховання 3; 8 — Гончарівка, курган 1 поховання 3 (за: 1 — Михайлов 1990; 2—6 — Черных 2009; 7, 8 — Черных 2011)

нішими до ножа з Новопилипівки є вироби з поховань ямної культури, близькі за формою до витягнутого ромба: Виноградне, курган 19, поховання 6; Вільно-Уланівка, курган 3, поховання 8; Василівка, курган 7, поховання 7 (рис. 13: 2—4). Очевидно, що всі ці поховання розташовано неподалік одне від одного, у басейні р. Молочної та на лівому березі Дніпровського Надпоріжжя (рис. 14).

### 3. с. Семенівка, курган 2, поховання 1.

Впускне поховання ямної культури розкопано в кургані, насип якого було практично знівельовано (Михайлов 1990, с. 109, рис. 6: 1). Мо-

гильну яму орієнтовано на захід—схід (1,80 × 1,6 м) і перекрито двома масивними плитами з пісковика. На дні лежали залишки похованого у скорченому положенні колінами на північ — стегно і гомілка. Схоже, що тіло було покладено на правому боці головою на схід. На дні могили на рівні колін померлого знайдено плями вихри. Поруч лежав мідний ніж, що нині знаходиться в історико-археологічному заповіднику «Кам'яна Могила».

Ніж має довжину 9 см і ширину 2 см (рис. 15: 1), вузький листоподібний клинок, виділене руків'я, одне увігнуте та друге пряме плічка





Рис. 16. Поширення ножів типу «Семенівка»: 1 — Доброолександрівка; 2 — Березівка, курган 1 поховання 1; 3 — Кривий Ріг, «Царева Могила»; 4 — Виноградне, курган 3 поховання 40; 5 — Семенівка, курган 1 поховання 1; 6 — Миколаївка 1, курган 1 поховання 3; 7 — Гончарівка, курган 1 поховання 3; 8 — Виноградне, курган 1 поховання 3

при переході до клинка. При цьому співвідношення відстані від краю клинка до його максимального розширення не більш, ніж удвічі перевищує відстань від максимального розширення клинка до верхнього кінця руків'я.

Лише один ніж у басейні р. Молочної, з Виноградного, курган 3, поховання 40, близький за формою до ножа з Семенівки (рис. 15: 2). Чотири інших ножі з подібними контурами клинка та переходу до руків'я мають більш довгий клинок: Березівка, курган 1, поховання 1 у Кіровоградській області; «Царева Могила» у Кривому Розі; Виноградне, курган 1, поховання 3 у Криму; Доброолександрівка в Одеській області (рис. 15: 3—6). Тут довжина клинка від вістря до максимального розширення більш, ніж удвічі перевищує відстань від кінця руків'я до цього максимального розширення.

Два ножі катакомбної культури з басейну Дінця (Миколаївка 1, курган 1, поховання 3; Гончарівка, курган 1, поховання 3) також дещо подібні до ножів з Семенівки за пропорціями

і формою клинка, але відрізняються великими розмірами (рис. 15: 7, 8).

Картографування матеріалів свідчить, що у добу ранньої бронзи такі ножі були поширені тільки у Північному Причорномор'ї, а найсхіднішою відповідною пам'яткою було с. Виноградне у Криму. Знахідки, пов'язані з катакомбним часом, поодинокі та відомі лише в басейні Сіверського Дінця (рис. 16).

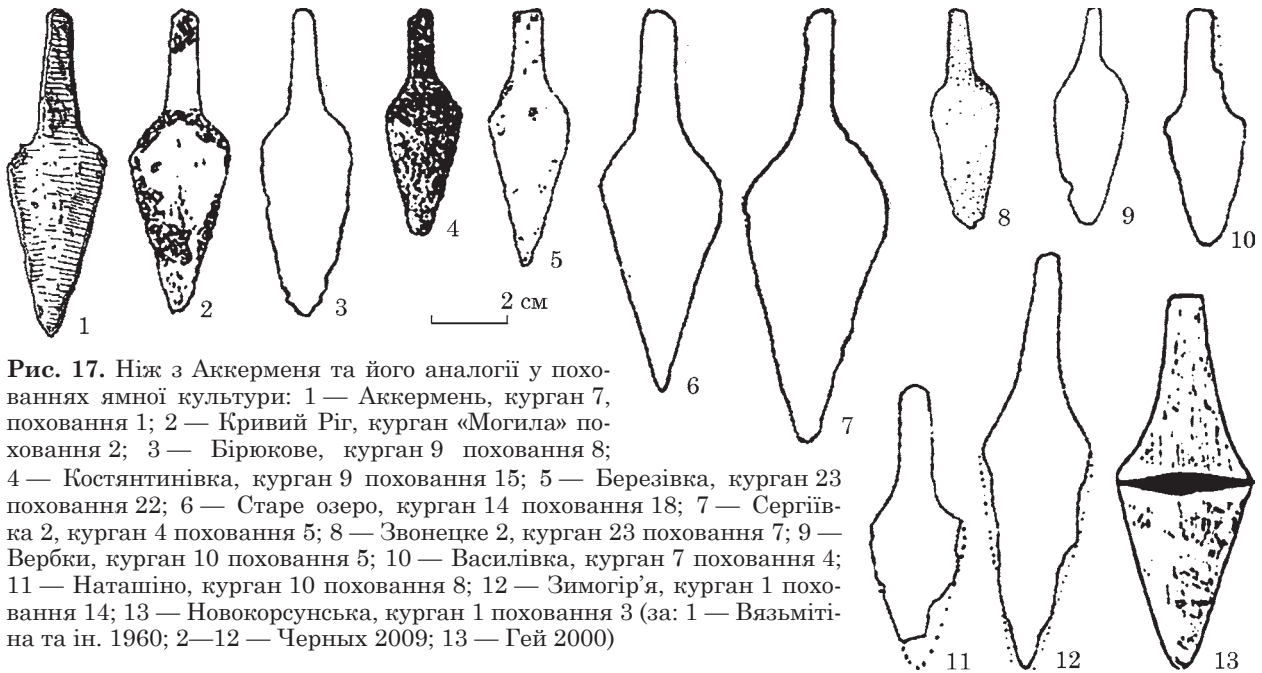
#### **Ножі з поховань катакомбної культури.**

**1. Зарічне (курганна група Аккермень 1), курган 7, поховання 1.** Поховання катакомбної культури розкопано у кургані з висотою 0,3 м і діаметром 28 м (Вязьмітіна та ін. 1960, с. 110, рис. 73: 10). Вхідна яма мала чотирикутну форму та була орієнтована з північного заходу на південний схід. У північно-західному куті знаходилися двоє східців. Устя катакомби було закладено вапняковими плитами. Поховальну камеру овальної форми розташовано паралельно до вхідної ями. У катакомбі було здійснено два поховання.

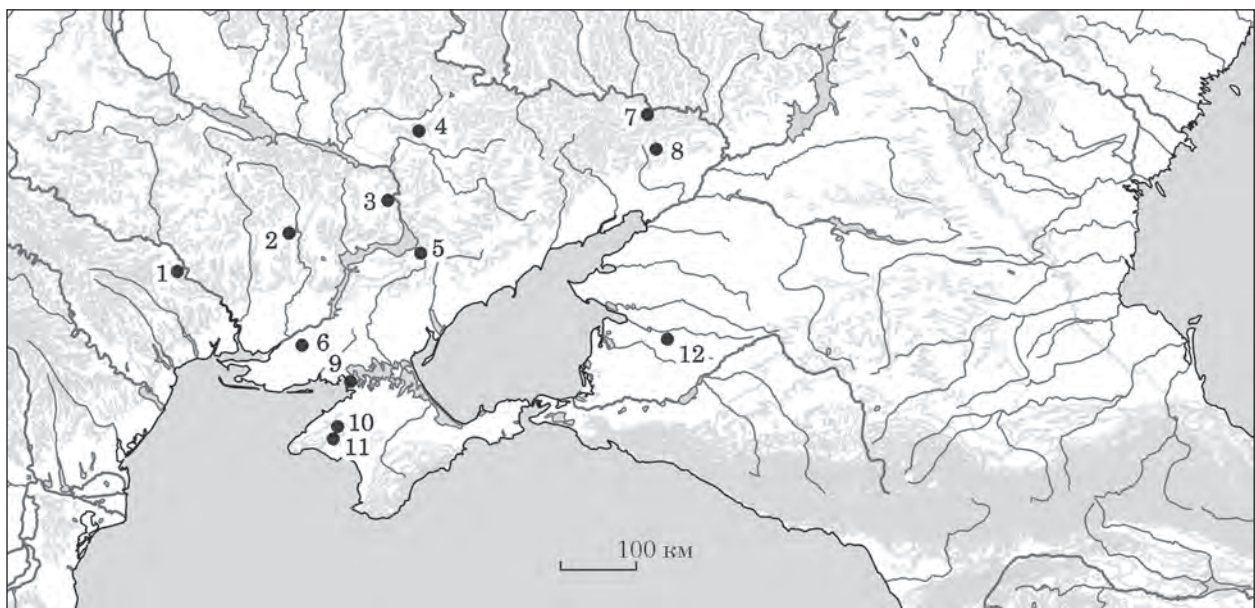
Кістяк дитини лежав ближче до устя катакомби у скорченому положенні, на правому боці. Скелет дорослої людини знаходився за спиною першого. Його було скорчено на спині. Обидва орієнтовано головою на південний схід. При кістяку дорослої людини виявлено глиняну посудину, кам'яний товкач, металевий ніж та шило, а також кілька невеликих грудочок смоли. Навколо обох кістяків на дні могили зафіксовано посипку червоною фарбою.

Ніж має трикутний клинок та довге руків'я. Його довжина — 8,5 см (рис. 17: 1). Ножі з під-

трикутним клинком були поширені на півдні Східної Європи у добу бронзи на пам'ятках ямної й катакомбної культур. Щоб знайти найбільшчі аналогії до артефакту з кургану 7, було знову використано показник співвідношення відстаней: від верхньої частини руків'я до максимального розширення клинка та від цього розширення до кінця клинка. У ножа з кургану 7 відстань перша відстань менша від другої, тобто ніж має відносно довгий клинок. Однак клинок не довший від руків'я більш, ніж у півтора рази. Руків'я також виділено чітко; ніж

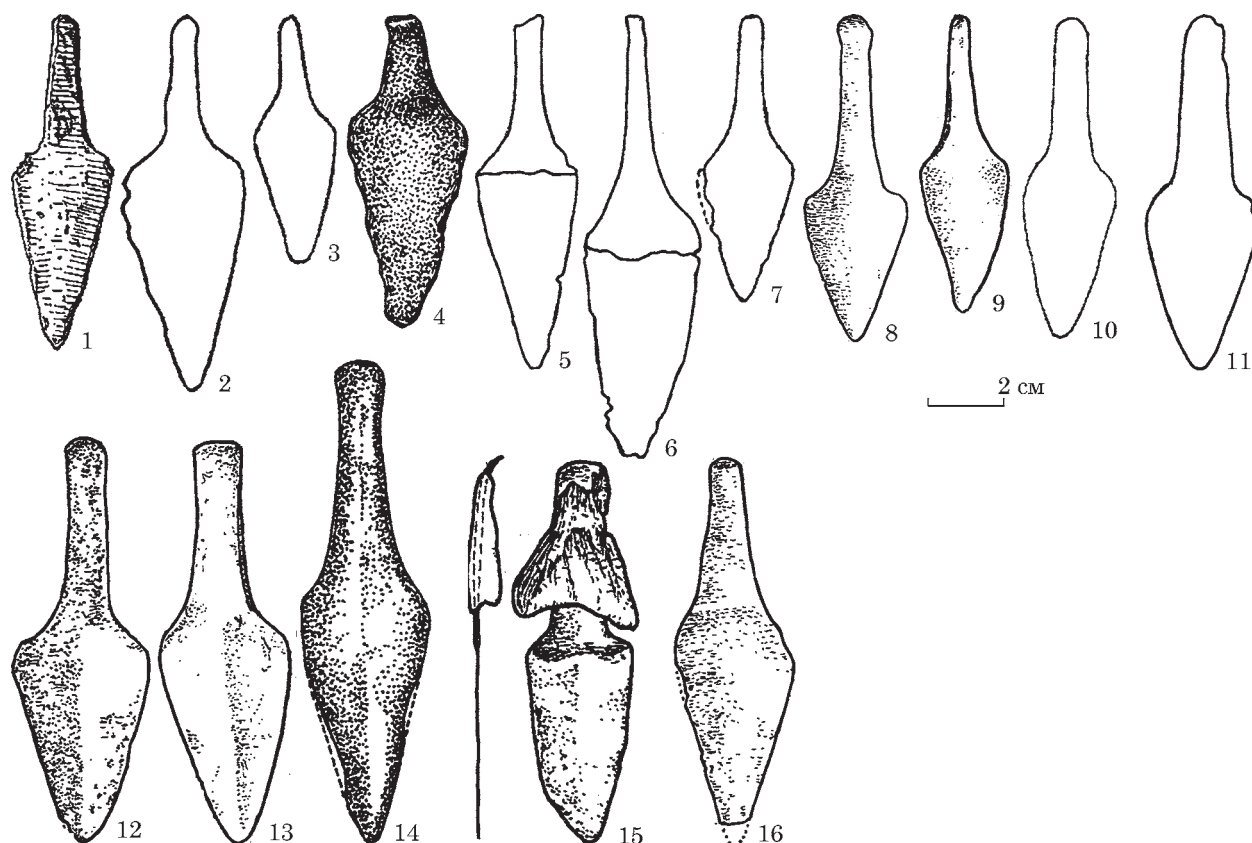


**Рис. 17.** Ніж з Аккерменя та його аналогії у похованнях ямної культури: 1 — Аккермень, курган 7, поховання 1; 2 — Кривий Ріг, курган «Могила» поховання 2; 3 — Бірюкове, курган 9 поховання 8; 4 — Костянтинівка, курган 9 поховання 15; 5 — Березівка, курган 23 поховання 22; 6 — Старе озеро, курган 14 поховання 18; 7 — Сергіївка 2, курган 4 поховання 5; 8 — Звонецьке 2, курган 23 поховання 7; 9 — Вербки, курган 10 поховання 5; 10 — Василівка, курган 7 поховання 4; 11 — Наташіно, курган 10 поховання 8; 12 — Зимогір'я, курган 1 поховання 14; 13 — Новокорсунська, курган 1 поховання 3 (за: 1 — Вязьмітіна та ін. 1960; 2—12 — Черных 2009; 13 — Гей 2000)



**Рис. 18.** Поширення ножів типу «Аккермень, курган 7 поховання 1» у похованнях ямної культури: 1 — Костянтинівка, курган 9 поховання 15; 2 — Кривий Ріг, курган «Могила»; 3 — Звонецьке 2, курган 23 поховання 7; 4 — Вербки, курган 10 поховання 5; 5 — Василівка, курган 7 поховання 4; 6 — Сергіївка 2, курган 4 поховання 5; 7 — Зимогір'я, курган 1 поховання 14; 8 — Бірюкове, курган 9 поховання 8; 9 — Старе озеро, курган 14 поховання 18; 10 — Березівка, курган 23 поховання 22; 11 — Наташіно, курган 10 поховання 8; 12 — Новокорсунська, курган 1 поховання 3





**Рис. 19.** Ніж з Аккерменя та його аналогії в похованнях катакомбної культури: 1 — Аккермень, курган 7 поховання 1; 2 — Привілля, курган 11 поховання 8; 3 — Костянтинівка, курган 12 поховання 10; 4 — Болдирева 1, курган 10 поховання 1; 5 — Бахтіярівка, курган 32 поховання 4; 6 — Крива Лука 4, курган 1 поховання 14; 7 — Войтове 3, курган 4 поховання 9; 8 — Новоселівка, курган 2 поховання 2; 9 — Червона Зоря, курган 4 поховання 2; 10 — Плющівка, курган 1 поховання 31; 11 — Селітрена; 12 — Олександрівськ, курган 1 поховання 38; 13 — Червона Зоря, курган 6 поховання 6; 14 — Орешкін 1, курган 21, поховання 1; 15 — Лисичанськ, курган 2 поховання 1; 16 — Привілля, курган 1 поховання 4 (за: 1 — Вязьмітіна та ін. 1960; 2, 3, 7—11, 13 — Черных 2011; 4—6, 14 — Кияшко 2002; 12, 15, 16 — Братченко 2001

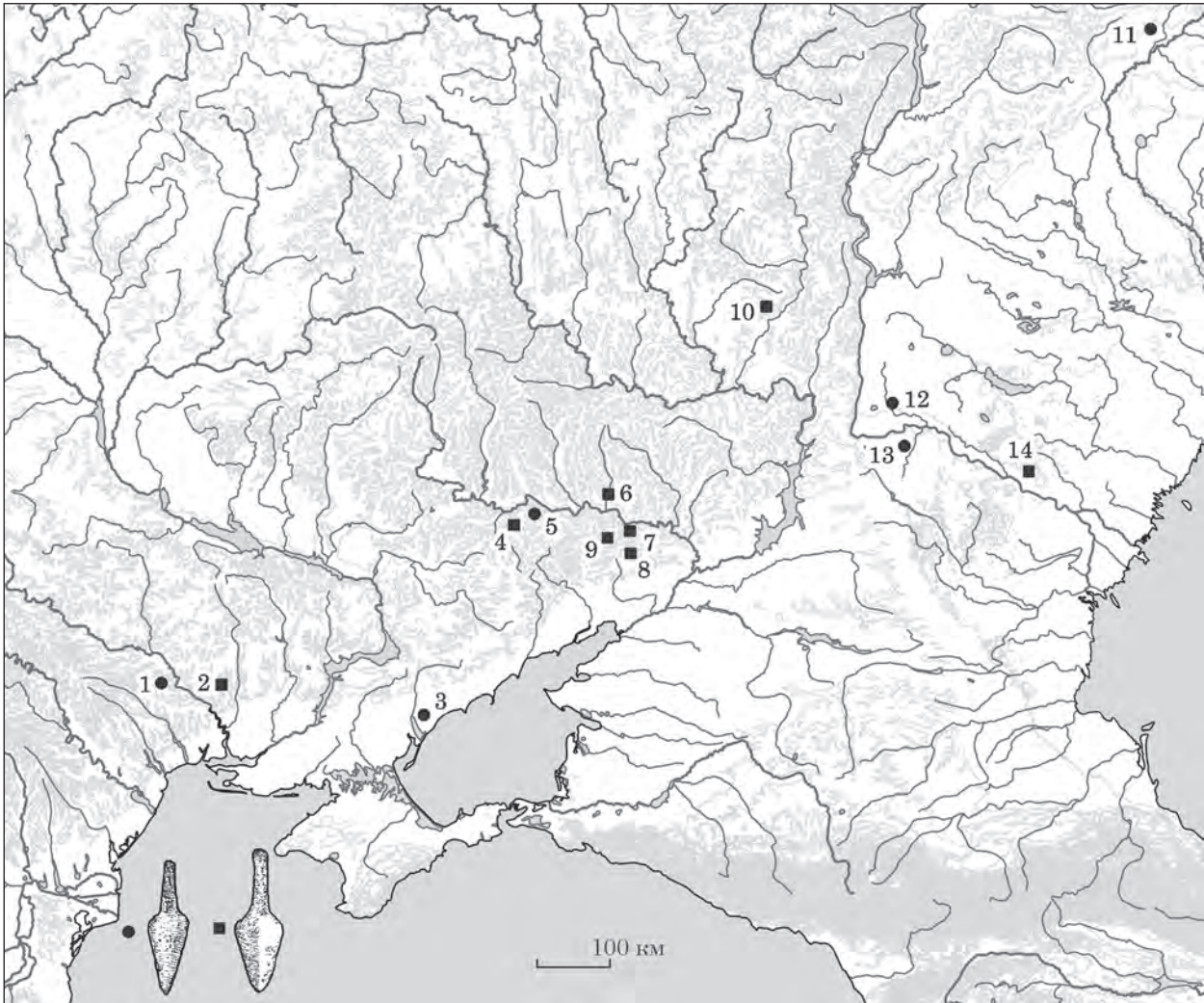
має злегка опуклі або майже прямі плічка при переході від руків'я до лека.

Схожі пропорції зафіксовано у досить численній групі ножів ямної культури Криму (Наташино, курган 10 поховання 8; Березівка, курган 23, поховання 22; Старе озеро, курган 14, поховання 18), степовому Побужжю (Костянтинівка, курган 9, поховання 15), басейні Дніпра (Кривий Ріг, курган «Могила», поховання 2; Звонецьке 2, курган 23, поховання 7; Василівка, курган 7, поховання 4; Сергіївка 2, курган 4, поховання 5) і півдні лісостепоного Лівобережжя (Вербки, курган 10, поховання 5; Зимогір'я, курган 1, поховання 14, Бірюкове, курган 9, поховання 8; рис. 17: 2—12; 18). Найсхіднішою знахідкою є предмет з поховання новотитарівської культури — Новокорсунська, курган 1, поховання 3 — з Краснодарського краю (рис. 17: 13; 18). Необхідно, однак, зауважити, що знахідка з Краснодарського краю та ніж із Зимогір'я не мають чітко виділеного руків'я та вирізняються плавним переходом від нього до максимального розширення клинка, що знижує рівень їх подібності до знахідки з кургану 7 Аккерменя (рис. 17: 12, 13). На пе-

релічених територіях також було поширено й інші ямні ножі — з трикутним клинком та довшим руків'ям.

Катакомбні паралелі не такі численні, як ямні. За пропорціями, а також за формою руків'я та клинка до нього подібні п'ять артефактів: Костянтинівка, курган 12, поховання 10 у Миколаївській обл.; Привілля, курган 11, поховання 8 у Луганській обл.; Болдирева 1, курган 10, поховання 1; Бахтіярівка, курган 32, поховання 4; Крива Лука 4, курган 1, поховання 14 у Поволжі (рис. 19: 2—6). Криволуцький ніж виконано із згладженим переходом від руків'я до клинка. Ці ножі нечисленні та рівномірно поширенні територією від Південного Бугу до басейну річки Урал (рис. 20).

Найчисленнішими у катакомбних похованнях є ножі з трикутним клинком, що мають довге руків'я (рис. 19: 7—16). Відстань від верхньої частини руків'я до максимального розширення клинка перевищує відстань від цього розширення до кінця клинка. Велику групу таких предметів знайдено у басейні Дінця: Войтове 3, курган 4, поховання 9; Новоселівка, курган 2, поховання 2; Олександрівськ, курган 1, по-



**Рис. 20.** Поширення ножів типу «Аккермень» в похованнях катакомбної культури: 1 — Костянтинівка, курган 12 поховання 10; 2 — Плющівка, курган 1 поховання 31; 3 — Аккермень, курган 7 поховання 1; 4 — Лисичанськ, курган 2 поховання 1; 5 — Привілля, курган 1 поховання 4; 6 — Войтове 3, курган 4 поховання 9; 7 — Олександрівськ, курган 1 поховання 38; 8 — Новоселівка, курган 2 поховання 2; 9 — Червона Зоря, курган 6 поховання 6; 10 — Орешкін 1, курган 21, поховання 1; 11 — Болдирева 1, курган 10 поховання 1; 12 — Бахтіяровка, курган 32 поховання 4; 13 — Крива Лука 4, курган 1 поховання 14; 14 — Селітрено

вання 38; Червона Зоря, курган 6, поховання 6 та курган 4, поховання 2 (рис. 20). Знайдено також два ножі, з асиметрією максимального розширення клинка (Привілля, курган 1, поховання 4) та асиметрією нижньої частини клинка (Лисичанськ, курган 2, поховання 1). Найзахіднішою знахідкою є Плющівка, курган 1, поховання 31 у Миколаївській обл. Два ножі знайдено на сході: Орешкін 1, курган 21, поховання 1 та поблизу селища Селітреного.

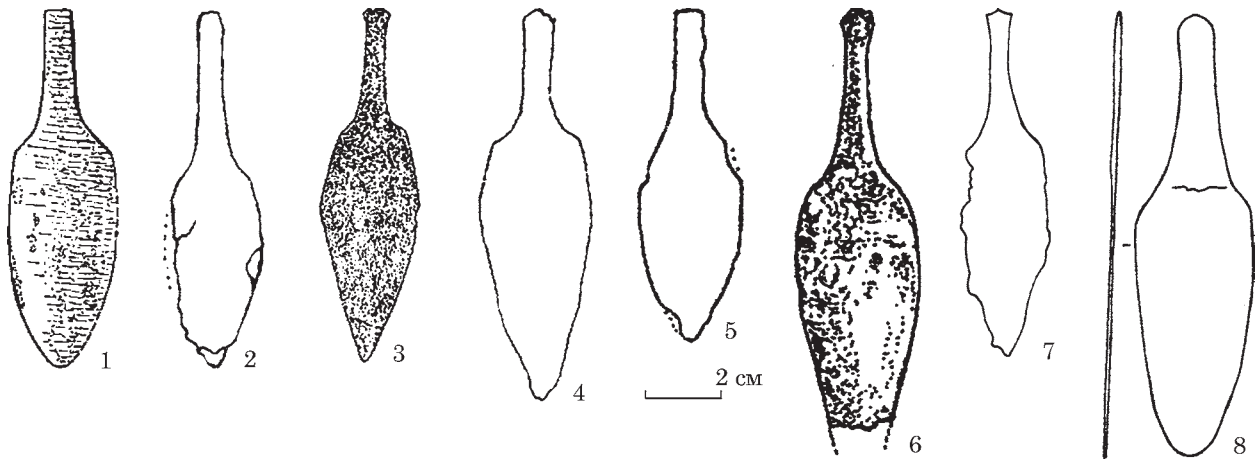
Перелічені ножі пов'язані, переважно, з раннім катакомбним часом. Деякі відомі також у пам'ятках північнокавказької культури та катакомбних похованнях Калмикії.

**2. Зарічне (курганна група Аккермень 1), курган 17, поховання 4.** Поховання катакомбної культури розкопано в кургані висотою 1,25 м і діаметром 38 м (Вязьмітіна та ін. 1960, с. 122, рис. 73: 17). Вхідна яма та поховальна камера мали овальну форму. Дорослий

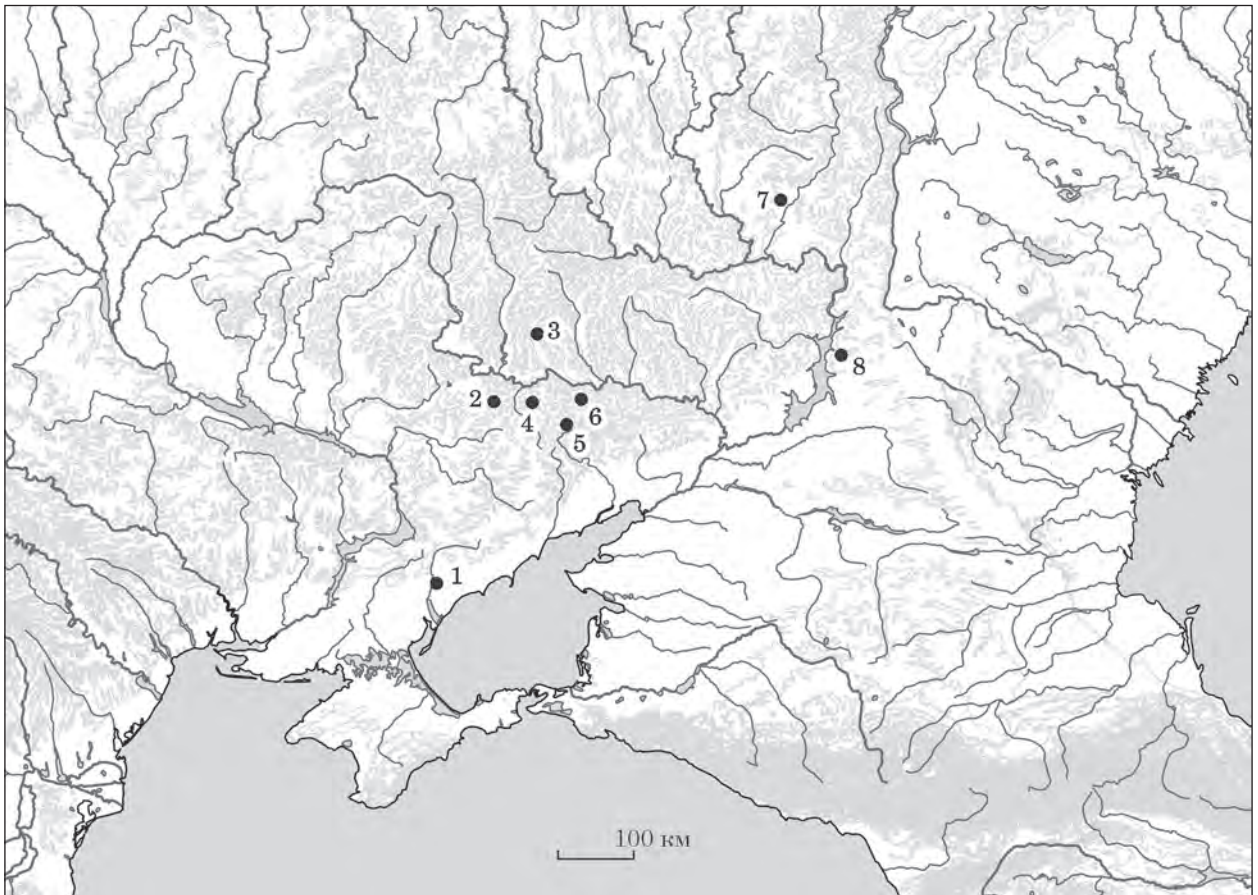
чоловік лежав у витягнутому положенні головою на північний схід. Кісті рук сильно пофарбовані. У північному куті катакомби знайдено зотлілу дерев'яну посудину. Ліворуч від черепа зафіксовано кам'яний товкачик та бронзовий (?) ніж.

Його довжина становить 9,5 см, а ширина — 2,8 см (рис. 21: 1). Він має двосічний листо-подібний клинок з прямим руків'ям. Л. А. Черних трактує його як предмет із групи 4 — «ножі з листоподібними клинками та максимальним їх розширенням приблизно у центрі», та підгрупи 2 — «ножі з короткими клинками» (6,8—10,2 см). Найближчими аналогіями до артефакту з кургану 17 Аккермені є група знахідок із поховань катакомбної культури басейну Дінця: Зимогір'я, курган 2, поховання 9; Чорнухине, курган 1, поховання 9; Лисичанськ, курган 2, поховання 1; Майдан, курган 1, поховання 1; Преображенне, курган 1, похован-





**Рис. 21.** Ніж з Аккерменя та його аналогії: 1 — Аккермень, курган 17 поховання 4; 2 — Чорнухине, курган 1 поховання 9; 3 — Лисичанськ, курган 2, поховання 1; 4 — Майдан, курган 1 поховання 1; 5 — Преображенне, курган 1 поховання 14; 6 — Зимогір'я, курган 2 поховання 9; 7 — Сидори, курган 4 поховання 7; 8 — Цимлянське водосховище (за: 1 — Вязьмітіна та ін. 1960; 2—5 — Черных 2011; 6 — Братченко 2001; 7, 8 — Кияшко 2002)



**Рис. 22.** Поширення ножів типу Аккермень в похованнях катакомбної культури: 1 — Аккермень, курган 17 поховання 4; 2 — Майдан, курган 1 поховання 1; 3 — Преображенне, курган 1 поховання 14; 4 — Лисичанськ, курган 2, поховання 1; 5 — Чорнухине, курган 1 поховання 9; 6 — Зимогір'я, курган 2 поховання 9; 7 — Сидори, курган 4 поховання 7; 8 — Цимлянське водосховище

ня 14 (рис. 21: 2—6; 22). Два ножі знайдено у східних областях: на березі Цимлянського водосховища та на пам'ятці Сидори, курган 4, поховання 7 у Волгоградській обл. Переважно це пам'ятки ранньокатакомбного часу (рис. 21: 7, 8; 22).

**Обговорення та висновки. Металеві ножі з околиць Кам'яної Могили в системі старожитностей Східної Європи.** Наведені матеріали, представлений комплекс аналогій та географічна інформація спонукають до формування низки висновків:

Ножі з поховань ямної культури поблизу Кам'яної Могили представлені трьома екземплярами. Ніж з Зарічного, курган 1, поховання 8 найбільш подібний до знахідки з Батурицької 2, курган 3, поховання 11 у Західному Передкавказзі. Однак ножі з овальним клинком, що має максимальне розширення приблизно посередині та чітко виділений черешок були поширені в степовій зоні від Північно-Західного Причорномор'я до Північного Кавказу саме в ямний час (ямними називаємо лише пам'ятки, синхронні верхньому шару поселення Михайлівка, а попередні вважаємо приналежними до репінсько-рогачикського горизонту. У цьому горизонті такі вироби поки не виявлені).

Ніж з Новолипиівки, курган 5, поховання 6, з невиділеним переходом від руків'я до клинка, держак, що розширюється до клинка та вираженими плічками, найбільш подібний до виробів з поховань ямної культури у басейні р. Молочної та у лівобережному Надпоріжжі. Ці поховання знаходяться на незначній відстані між собою.

Ніж з Семенівки, курган 2 поховання 1, характеризує вузький листоподібний клинок, виділене руків'я, та форма плічок при переході до клинка — одне увігнуте, а друге — пряме. Довжина клинка від кінця до максимального розширення не більш, ніж удвічі перевищує відстань від максимального розширення клинка до верхнього кінця руків'я. Найближчу аналогію до нього, так само як і до ножа з Новолипиівки виявлено у басейні р. Молочної (с. Виноградне, курган 3, поховання 40). Інші артефакти, з дещо довшим клинком, зафіксовано у Північно-Західному Причорномор'ї, у басейні Дніпра та у Криму. Така форма ножів відома і в катакомбний час, але їх знахідки поодинокі та не перевищують за розмірами ніж з Семенівки.

Найбільша подібність ножів з Новолипиівки і Семенівки до знахідок із басейну р. Молочної та прилеглих районів Надпоріжжя дає змогу припустити існування місцевого центру металообробки часів ямної культури, що випускав подібні вироби.

Ножі катакомбної культури з околиць Кам'яної Могили представлено чотирма екземплярами. Ніж з кургану 7, поховання 1 курганної групи Аккермень 1 з під трикутним клинком має меншу відстань від верхньої частини руків'я до максимального розширення клинка, ніж відстань від цього розширення до кінця клинка. Водночас довжина клинка не перевищує довжину руків'я у півтора рази або більше. Артефакт також має чітко виділене руків'я та злегка опуклі або майже прямі плічка при переході від руків'я до клинка. Знахідки таких ножів найчисленніші у Криму, степовому Подніпров'ї та на півдні лісостепового Лівобережжя у ямний час. Для катакомбної культури ножі такої форми є нечисленними. Поодинокі знахідки зафіксовані на обширі від басейну Південного Бугу до басейну річки Урал. Їх за-

містили та витіснили більш популярні ножі з трикутним лезом та довгим руків'ям. Такі вироби сконцентровано переважно у басейні Дінця, а у західному та східному регіонах їхні знахідки порівняно рідкісні.

Ножі типу артефакту з поховання 4, кургану 17 курганної групи Аккермень 1 — з листоподібним коротким клинком та максимальним його розширенням приблизно в центрі — зосереджені у басейні Дінця та приналежні до катакомбного часу. Лише дві знахідки відомі на схід від р. Дон.

Ножі типу «Кам'яна Могила 5» — з листоподібним, злегка асиметричним лезом і досить довгим руків'ям — також поширені у катакомбних пам'ятках басейну Дінця.

Лише фінальні новотитарівські пам'ятки катакомбної культури мають зафіксовані ножі типу «Секіз 3» з довгим руків'ям, коротким лезом та клинком підромбічної і часто асиметричної форми. Такі знахідки зосереджено у східному регіоні (басейн Дона та Нижня Волга, а також на Північному Кавказі).

Ножі зрубної культури типу Терпіння пов'язують з пам'ятками другого періоду бережнівсько-маївської зрубної культури. Вони відомі, передовсім, у пам'ятках степового Подніпров'я і Приазов'я.

Впадає у вічі значна концентрація металевих ножів бронзової доби поблизу Кам'яної Могили. Вони походять і з поховальних, і з поселенських пам'яток, що, імовірно, пов'язано з функцією ритуального та культурного центру, яку виконувала Кам'яна Могила. Навіть за відсутності металовидобутку, тут набули поширення вироби зі значно віддалених від західного Приазов'я металургійних регіонів. Така ситуація могла скластись завдяки розвиненому обміну та стійким культурним зв'язкам. Детальний аналіз дає змогу визначити дві форми ножів, які можуть характеризувати місцевий осередок металообробки ямного часу. Це невеликі ножі типу артефакту з Новолипиівки (курган 6, поховання 5), з невиділеним переходом від руків'я до клинка та ножі типу Семенівки (курган 2, поховання 1) з вузьким листоподібним клинком.

Дослідження здійснено за часткової підтримки H2020-MSCA-COFUND, G. A. nr. 754511 — PhD Technology Driven Sciences: Technologies for Cultural Heritage (T4C) — second call.

## ЛІТЕРАТУРА

Бочкарев, В. С., Шарафутдинова, Э. С., Резепкин, А. Д., Трифонов, В. А., Бестужев, Г. Н. 1983. Работы Кубанской экспедиции 1978—1980. В: Массон, В. М. (ред.). *Древние культуры Евразийских степей*. Ленинград: Наука, с. 82-88.

Братченко, С. Н. 2001. *Донецька катакомбна культура раннього етапу*. Луганськ: Шлях.

Вязьмітіна, М. І., Іллініська, В. А., Покровська, Е. Ф., Тереножкін, О. І., Ковпаненко, Г. Т. 1960.



Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень». *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 22-135.

Гак, Е. И., Калмыков, А. А., 2009. Ямно-новотиторское наследие в металлопроизводстве катакомбных культур центральной и восточной части степного Предкавказья. В: Моргунова, Н. Л. (ред.). *Проблемы изучения культур раннего бронзового века степной зоны Восточной Европы*. Оренбург, с. 104-119.

Гей, А. Н. 2000. *Новотиторская культура*. Москва: Старый сад.

Гладилин, В. М. 1962. *Отчет о работах на Каменной Могиле в 1961—1962 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1962/10.

Джос, В. С. 2015. Археологічні пам'ятки доби каменю та енеоліту долини р. Молочна. *Музейний вісник*, 15, с. 57-72.

Джос, В. С. 2016. Пам'ятки доби бронзи долини р. Молочна. *Вісник НІАЗ «Кам'яна Могила»*, 1, с. 16-27.

Джос, В. 2019. Археологічні розвідки в охоронній зоні Національного історико-культурного заповідника «Кам'яна Могила». *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 52-53.

Джос, В. С., Михайлов, Я. Б. 2014. Розвідки в долині р. Молочна в північно-західному Приазов'ї. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 137-138.

Джос, В. С., Панова, О. Ю., Дронова, Т. М., Плетніченко, М. В. 2013. Археологічні розвідки в долині р. Молочної в 2012 р. В: Михайлов, Я. Б. (ред.). *Матеріали міжнародної конференції «Північне Приазов'я в епоху кам'яної доби—енеоліту» до 100-річчя від дня народження В. М. Даниленка*. Мелітополь, с. 53-59.

Кияшко, А. В. 2002. *Культурогенез на востоке катакомбного мира*. Волгоград: ВолГУ.

Клещенко, А. А. 2011. Бронзовые ножи и шилья раннего этапа эпохи средней бронзы Закубанья. *Краткие сообщения Института археологии*, 225, с. 88-99.

Корневский, С. Н. 1978. О металлических ножах ямной, полтавкнской и катакомбной культур. *Советская археология*, 2, с. 33-48.

Литвиненко, Р. О. 1999. Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья В: Прихин, А. Д. (ред.). *Древности Северо-Восточного Приазовья*. Донецк, с. 4-23.

Литвиненко, Р. О., Андриченко, В. П. 2013. Курган бронзового віку поблизу м. Вугледар на Донеччині. *Археологічний альманах*, 30, с. 140-171.

Михайлов, Б. Д. 1985. Курганы эпохи бронзы в Северном Приазовье. *Советская археология*, 2, 228-232.

Михайлов, Б. Д. 1990. Курганы эпохи бронзы в бассейне реки Молочная. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, 1, с. 109-116.

Михайлов, Б. Д. 1995. Курганы эпохи бронзы в северо-западном Приазовье. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, 5, с. 169-181.

Николова А. В., Черных Л. А. 2012. О ножах «бритвах» ранней бронзы Северного Причерноморья. *Stratum plus*, 2, с. 303-322.

Рындина, Н. В., Дегтярева, А. Д. 2018. Цветной металл ямной культурно-исторической области из памятников Украины: морфология и технология изготовления. *Stratum plus*, 2, с. 317-346.

Черных, Л. А. 2009. Бронзовые ножи из памятников ямной КИО Украины. В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 43-77.

Черных, Л. А. 2011. Бронзовые ножи из памятников катакомбной КИО Украины. В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 23-79.

## REFERENCES

Bochkarev, V. S., Sharafutdinova, E. S., Rezepkin, A. D., Trifonov, V. A., Bestuzhev, G. N. 1983. Raboty Kubanskoi ekspeditsii 1978—1980. In: Masson, V. M. (ed.). *Drevnie kultury Evraziiskikh stepei*. Leningrad: Nauka, s. 82-88.

Bratchenko, S. N. 2001. *Donetska katakombna kultura rannoho etapu*. Luhansk: Shliakh.

Viazmitina, M. I., Illinska, V. A., Pokrovska, E. F., Terenozhkin, O. I., Kovpanenko, H. T. 1960. Kurhany bilia s. Novo-Pylypivky i radhospu «Akkermen». *Arkheolohichni pamiatky URSR*, VIII, s. 22-135.

Gak, E. I., Kalmykov, A. A., 2009. Iamno-novotitorovskoe nasledie v metalloproizvodstve katakombnykh kultur tsentralnoi i vostochnoi chasti stepnogo Predkavkazia. In: Morgunova, N. L. (ed.). *Problemy izucheniia kultur rannego bronzovogo veka stepnoi zony Vostochnoi Evropy*. Orenburg, s. 104-119.

Gei, A. N. 2000. *Novotitorovskaia kultura*. Moskva: Staryi sad.

Gladilin, V. M. 1962. *Отчет о работках на Каменной Могиле в 1961—1962 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1962/10.

Dzhos, V. S. 2015. Arkheolohichni pam'iatky doby kameniu ta eneolitu dolyny r. Molochna. *Muzeinyi visnyk*, 15, s. 57-72.

Dzhos, V. S. 2016. Pam'iatky doby bronzy dolyny r. Molochna. *Visnyk NIAZ «Kam'iana Mohyla»*, 1, s. 16-27.

Dzhos, V. 2019. Arkheolohichni rozvidky v okhoronni zoni Natsionalnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Kam'iana Mohyla». *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 52-53.

Dzhos, V. S., Mykhailov, Ya. B. 2014. Rozvidky v dolyni r. Molochna v pivnichno-zakhidnomu Pryazov'ї. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r.*, s. 137-138.

Dzhos, V. S., Panova, O. Yu., Dronova, T. M., Plietnichenko, M. V. 2013. Arkheolohichni rozvidky v dolyni r. Molochnoi v 2012 r. In: Mykhailov, Ya. B. (ed.). *Materialy mizhnarodnoi konferentsii «Pivnichne Pryazov'ia v epokhu kam'ianoi doby—eneolitu» do 100-richchia vid dnia narodzhennia V. M. Danlyenka*. Melitopol, c. 53-59.

Kiashko, A. V. 2002. *Kulturogenез na vostoке katakombnogo mira*. Volgograd: VolGU.

Kleshchenko, A. A. 2011. Bronzovye nozhi i shilia rannego etapu epokhi srednei bronzy Zakubania. *Kratkie soobshchennia Institutu arkheologii*, 225, s. 88-99.

Kornevskii, S. N. 1978. O metallicheskih nozhakh iamnoi, poltavknskoi i katakombnoi kultur. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, s. 33-48.

Litvinenko, R. O. 1999. Periodizatsiia sрубnykh mogilnikov Severo-Vostochnogo Priazovia V: Priakhin, A. D. (ed.). *Drevnosti Severo-Vostochnogo Priazovia*. Donetsk, s. 4-23.

Lytvynenko, R. O., Andriienko, V. P. 2013. Kurhan bronzovoho viku poblyzu m. Vuhledar na Donechchyni. *Arkheolohicheskyi almanakh*, 30, s. 140-171.

Mikhailov, B. D. 1985. Kurgany epokhi bronzy v Severnom Priazove. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, 228-232.

Mikhailov, B. D. 1990. Kurgany epokhi bronzy v basseine reki Molochnaia. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, 1, s. 109-116.

Mikhailov, B. D. 1995. Kurgany epokhi bronzy v severo-zapadnom Priazove. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, 5, s. 169-181.

Nikolova A. V., Chernykh L. A. 2012. O nozhakh «bритvah» rannei bronzy Severnogo Prichernomoria. *Stratum plus*, 2, s. 303-322.

Ryndina, N. V., Degtiareva, A. D. 2018. Tsvetnoi metall iamnoi kulturno-istoricheskoi oblasti iz pamiatnikov Ukrainy: morfologiya i tekhnologiya izgotovleniia. *Stratum plus*, 2, s. 317-346.

Chernykh, L. A. 2009. Bronzovye nozhi iz pamiatnikov iamnoi KIO Ukrainy. In: Brovender, Iu. M. (ed.). *Problemi girnichoi arkheologii*. Alchevsk: DonDTU, s. 43-77.

Chernykh, L. A. 2011. Bronzovye nozhi iz pamiatnikov katakombnoi KIO Ukrainy. In: Brovender, Iu. M. (ed.). *Problemy hirnychoi arkheologii*. Alchevsk: DonDTU, s. 23-79.

*N. S. Kotova, V. S. Dzhos,  
S. V. Makhortykh, S. B. Radchenko*

## **METAL KNIVES OF THE BRONZE AGE FROM THE VICINITY OF KAMYANA MOHYLA (WESTERN AZOV SEA REGION)**

Metal (copper and bronze) knives is one of the most striking categories of artefacts in the materials of the Black Sea cultures of the Early, Middle and Late Bronze Age. In addition to introducing new archaeological evidences to scientific community, the paper aims to analyze the place of a representative series of knives (8 items) from the vicinity of Kamyana Mohyla (Zaporizhzhya region) in the cultural and chronological coordinate system of the southern part of Eastern Europe Bronze Age. Three knives came from the Yamna culture burials. The one with an oval blade of the Zarechnoe type (kurgan 1, burial 8) is similar to those used on the vast area from the North-Western Black Sea region to the North Caucasus. Knives from Novopilipovka (kurgan 6, burial 5) and Semenovka (kurgan 2, burial 1) introduce some local features and were probably produced by the local metalworking center. Four other knives are related to the Catacomb culture. The one with a sub-triangular blade and an accented handle from Zarechnoe (kurgan 7, burial 1) belongs to the artefacts that occur rarely during the Catacomb time, but was common for the Yamnaya culture in Crimea and in the Dnieper region. Other types of artefacts do not meet the analogies in Yamnaya culture burials. Knives with a leaf-shaped short blade and maximum widening in their upper part (Zarechnoe, kurgan 17, burial 4) are usually attributed to the Catacomb culture of the Seversky Donets basin and to the east of the Don river. Knives of the Kamyana Mohyla 5 type with a leaf-shaped blade and a long handle are also usually found at the Catacomb sites of the Seversky Donets basin. Knives of the Sekiz 3 type with a long handle and a short sub-rhombic blade originated in the Catacomb culture and the final Novotitorovka group. They are localized in the eastern regions (the Don basin, the Lower Volga, and the North Caucasus). A knife from the Terpinnya site is associated with

the monuments of the second period of the Berezhno-Mauevskaya Srubnaya culture and is similar to the finds coming from the archaeological sites in the steppe Dnieper region and Azov Sea region in the second half of the second millennium BC. The large number of metal knives found in the studied area during the Bronze Age, which originate both from burials and settlements was probably related to the use of Kamyana Mohyla Hill as a ritual place.

**Keywords:** metal knives, Kamyana Mohyla, Bronze Age, burials; settlements.

*Одержано 30.09.2020*

**КОТОВА Надія Сергіївна**, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

**KOTOVA Nadiia S.**, Doktor of Historical Sciences, Leading Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-8197-7782,

e-mail: nadja.kotova@hotmail.com.

**ДЖОС Віктор Сергійович**, завідувач відділу, Національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила», смт Мирне, Україна.

**DZHOS Viktor S.**, Head of the Department, National historical and archeological reserve «Kamyana Mohyla», Myrne Urban Village, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-5835-2522,

e-mail: viktordzhos@ukr.net.

**МАХОРТИХ Сергій Володимирович**, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

**MAKHORTYKH Serhiy V.**, Doktor of Historical Sciences, Leading Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-7865-0263,

e-mail: makhortykh@yahoo.com.

**РАДЧЕНКО Симон Богданович**, аспірант, Університет Турину, Італія.

**RADCHENKO Simon**, PhD student, Universita degli studi di Torino, Italy.

ORCID: 0000-0003-2970-5373,

e-mail: simon.radchenko@gmail.com.